

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2019-23-1-200-208>
УДК 37.035:159.947.23-053.2+314.151.3-054.73:364.4-053.2
ORCID ID 0000-0002-4084-3219

Тетяна Куниця,

кандидат педагогічних наук,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ У ДІТЕЙ З СІМЕЙ ВИМУШЕНИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ

Анотація. У статті представлено методiku соціально-педагогічного супроводу формування відповідальної громадянської позиції у дітей з сімей вимушених переселенців. Робота з організації соціально-педагогічного супроводу відбувалася з суб'єктами виховного процесу: дітьми, дитячим колективом (класом), педагогами та батьками. За напрямками робота поділялася на діагностичну, прогностичну, корекційну та профілактичну.

За результатами діагностики були виявлені високий, середній та низький рівні сформованості відповідальної громадянської позиції у дітей з сімей вимушених переселенців. Розроблено і запроваджено програму індивідуального супроводу, завдання якої полягало у створенні позитивного сприйняття української громадянськості, запобіганні відстороненості споживачської позиції, проведенні просвітницької роботи, створенні позитивного досвіду реалізації громадянської позиції.

На прогностичному етапі висунуто припущення, що ефективний соціально-педагогічний супровід можливо забезпечити за умов організації освітнього середовища та системної просвітницької роботи. На корекційному та профілактичному етапах використано групові та індивідуальні форми роботи. Застосування методу групової дискусії дав можливість учасникам експерименту визначитися щодо своєї громадянської позиції. Квест «Я – громадянин України» актуалізував знання та вміння учнів щодо основних положень Конвенції ООН про права дитини, Конституції України; формування навичок застосування отриманих знань при реальних життєвих ситуаціях, формування правової культури та громадської активності. З метою розвитку критичного мислення, надання підліткам знань про сутність та особливості функціонування інформації в суспільстві, медіаграмотності у сучасному світі проведено тренінгове заняття «Що таке критичне мислення і навіщо воно потрібно».

Підтверджено, що соціальні проекти дають змогу підліткам набути певного соціального досвіду, сприяють їх до громадянській активності та здатності до соціальної взаємодії. Доведено, що критерієм ефективності проведеної соціально-педагогічної роботи є активне самостійне включення дитини в процес організації та реалізації соціального проекту.

Ключові слова: діти вимушених переселенців соціально-педагогічний супровід, права людини, критичне мислення.

Tetiana Kunytsia*PhD in Pedagogy,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
Kyiv*

SOCIO-PEDAGOGICAL SUPPORT FOR A RESPONSIBLE CIVIL POSITION FORMATION IN CHILDREN FROM INTERNALLY DISPLACED FAMILIES

Abstract. *The article presents the methodology of socio-pedagogical support for responsible civil position formation in children from internally displaced families. Work on the organization of socio-pedagogical support was occurred with such subjects of educational process as children; children's collective (grade); teachers and parents. Work was divided into diagnostic, prognostic, corrective and preventive areas.*

The diagnostics revealed that a high, medium and a low level of responsible civil position development among children of internally displaced families. A program of individual support was developed to create a positive perception of Ukrainian civic consciousness; to prevent detached consumer position; to conduct educational work; to create a positive experience in the implementation of civil position.

At the prognostic stage, it was suggested that effective socio-pedagogical support can be provided in the conditions of the educational environment organization and systematic educational work organization. Group and individual forms of work were used at the correctional and preventive stages. The use of the group discussion method enabled the participants of the experiment to determine their civic position. The quest "I am a citizen of Ukraine" updated the students' knowledge and skills on the basic provisions of the UN Convention on the Rights of the Child, the Constitution of Ukraine; development of skills of applying the knowledge gained in real life situations, formation of legal culture and public activity. In order to develop critical thinking, to provide adolescents with knowledge about the essence and peculiarities of functioning of information in society, media literacy in the modern world conducted a training session "What is critical thinking and why it is needed".

It has been confirmed that social projects enable adolescents to acquire certain social experiences, promote them to civic engagement and capacity for social interaction. It is proved that the criterion of the effectiveness of the conducted social and pedagogical work is the active independent involvement of the child in the process of organizing and implementing the social project.

Keywords: *children from internally displaced families, critical thinking, human rights, socio-pedagogical support.*

Вступ

Україна на 2019 рік є дев'ятою у світі за кількістю внутрішньо переміщених осіб. Станом на 28 жовтня 2019 року, за даними Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб, на облік взято 1 млн. 415 тис. 575 переселенців з тимчасово окупованих територій Донецької, Луганської областей та АР Крим, 14% з яких складають діти. На законодавчому рівні у 2014 році був прийнятий Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», який гарантує права, свободи та законні інтереси внутрішньо переміщених осіб (Закон, 2014). У 2014-2018 рр. законодавча база щодо забезпечення реалізації прав і свобод вимушених переселенців розширювалася та вдосконалювалася.

Наріжним питанням є створення найсприятливіших умов проживання, самореалізації та забезпечення участі у реалізації своєї громадянської позиції дітей з сімей вимушених переселенців.

Соціально-педагогічний супровід був предметом дослідження науковців. Зокрема, супровід дітей та сімей вразливих категорій вивчали Алексєєнко(2018), Безпалько(2007), Жданович (2016), Зверєва (2006), Петрочко (2017), Трубавіна (2002) та інші. Різні аспекти формування громадянськості та громадянської позиції досліджені у роботах Вербицької(2010), Ігнатенко(1996), Кендзьора (2015), Косаревої (1996) та ін.

Очевидною є необхідність дослідження і висвітлення шляхів забезпечення соціально-педагогічного супроводу формування відповідальної громадянської позиції у дітей з сімей вимушених переселенців.

Мета статті полягає у представленні методики соціально-педагогічного супроводу формування відповідальної громадянської позиції дітей з сімей вимушених переселенців.

Завданнями дослідження визначено розкриття складових методики, спрямованої на:

- засвоєння учнями знань про права та обов'язки громадянина;
- усвідомлення моральних принципів відповідальної громадянської позиції;
- набуття досвіду у реалізації відповідальної громадянської позиції.

Методи дослідження. При проведенні експериментальної роботи у 2018-2019 рр. було використано метод експертних оцінок, розроблено індивідуальну програму соціально-педагогічного супроводу. В ході формувального етапу експерименту проведено тренінгові заняття, підготовлено та реалізовано соціальний проект, організовано семінар-практикум для педагогів, індивідуальні консультації для батьків.

Експериментом охоплено 248 учнів 7, 8, 9, 10 **класів** спеціалізованої школи I-III ступенів з поглибленим вивченням англійської мови № 85 та школи I-III ступенів № 90 Печерського району міста Києва.

Результати дослідження. У дослідницькій роботі враховуємо, що важливою функцією закладів освіти різного рівня є створення найбільш сприятливих умов для самореалізації дитини у житті та забезпечення її участі в реалізації своєї громадянської позиції (Концепція, 2015). Формування такого освітнього середовища, у якому потреби особистості перетворюються на життєві цінності, сприяють соціальній активності дитини та впровадженню ціннісних орієнтацій у повсякденне життя. Соціально-педагогічний супровід дитини є складовою частиною цього процесу.

Супровід не передбачає гіперопіки супроводжуваного, а, натомість, спрямований на стимулювання його усвідомленої, цілеспрямованої активності.

Соціально-педагогічний супровід формування відповідальної громадянської позиції дозволяє дитині більш повно самореалізуватися шляхом стимулювання доцільної та успішної поведінки, сприяє соціалізації та накопиченню соціально-значущого досвіду (Поняття, 2017).

Робота з організації соціально-педагогічного супроводу відповідальної громадянської позиції дітей з сімей вимушених переселенців проводиться з такими суб'єктами виховного процесу – дітьми, колективом, педагогами і батьками.

З дітьми соціально-педагогічний супровід полягає у наданні допомоги у формуванні ставлення до себе, як до громадянина держави, у позитивній самореалізації в цій якості, сприянні самостійності та ініціативності у здійсненні соціально-значущої діяльності.

З колективом – реалізується через організацію практичної соціально-значущої діяльності, сприяння вихованцям у прояві ініціативи, творчості у досягненні особистої та колективної мети, формування навичок конструктивної взаємодії мікрогруп колективу, набуття досвіду відповідального поведіння у конкретних ситуаціях; засвоєння та реалізацію громадянських прав та обов'язків.

З педагогами та батьками – через підвищення рівня педагогічної та правової культури, підготовку та оволодіння технологією здійснення соціально-педагогічного супроводу.

Розглянемо роботу з першими двома суб'єктами.

Робота була спрямована за прогностичним, корекційним та профілактичним напрямками.

На прогностичному етапі було висунуто припущення, що ефективний соціально-педагогічний супровід можна забезпечити за умов організації освітнього середовища й організації системної просвітницької роботи.

На формувальному етапі експерименту нами було розроблено і запроваджено методику соціально-педагогічного супроводу дітей з сімей вимушених переселенців, яка складалася з індивідуальних програм супроводу, групових дискусій, тренінгових занять, бесід тощо.

На корекційному та профілактичному етапах використовувалися групові та індивідуальні форми роботи.

Метою програми індивідуального соціально-педагогічного супроводу було створення комплексу соціально-педагогічних заходів, який сприятиме поглибленню знань про громадянськість та громадянську позицію, формуванню потреби у позитивній самореалізації, самостійності та ініціативності у здійсненні соціально-значущої діяльності. До діагностичної складової програми нами було включено експертні оцінки соціального педагога та класного керівника. Завдання програми полягали у проведенні просвітницької роботи, створенні позитивного сприйняття української громадянськості, позитивного досвіду реалізації громадянської позиції та запобіганні відстороненої споживацької позиції.

Метод групової дискусії дав можливість поділитися один з одним знаннями та міркуваннями, почути різні думки та позиції. Особливістю групової дискусії є чітке дотримання поваги до різних точок зору між її учасниками, спільний пошук конструктивних рішень розв'язання розбіжностей.

Групова дискусія використовувалася для обміну інформацією, виявлення суперечностей, порівняння своєї позиції з поглядами інших, переосмислення своїх поглядів. Ця форма роботи сприяла розвитку діалогічності спілкування, становленню самостійності мислення. Для дискусій були обрані теми «Пам'ятаймо заради майбутнього» (присвячена проблемі історичної пам'яті) та «Я і моя держава» (обговорення питання про місце кожної людини в житті держави).

Квест є формою як навчальних, так і розважальних програм, які дозволяють учням зануритися в подію. «Живий» квест побудований на взаємостосунках між учасниками, оскільки сучасні діти легше засвоюють знання в процесі самостійного опанування нової інформації і взаємного її обговорення. Метою квесту «Я – громадянин України» є актуалізація знань учнів щодо основних положень Конвенції ООН про права дитини, Конституції України; формування вмінь і навичок застосовувати отримані знання в реальних життєвих ситуаціях, формування правової культури і громадської активності. За проходження кожного етапу учасники отримують певну кількість балів, а перемогу отримує команда, яка набере найбільше балів. На першій зупинці «Всі різні – всі рівні» дітям пропонується за допомогою пантоміми представити основні права людини так, щоб це було зрозуміло людям будь-якої культури. На другій зупинці «Права дитини» учасники мають відповісти на питання вікторини щодо Конвенції прав дитини. На третій зупинці «Права-обов'язки» проводиться гра з м'ячем, кожна подача якого супроводжується назвою певних прав і обов'язків людей. Четверта зупинка «Обирай», на якій учасники визначають своє ставлення до запропонованого твердження (згоден—не згоден) і обґрунтовують свою думку. За результатами обговорення учасники квесту інколи змінювали свою громадянську позицію. П'ята зупинка «Керуємо державою» присвячується створенню моделі ідеальної держави, в якій би учасники гри мріяли жити. В процесі обговорення результатів кожен визначає свої гіпотетичні можливості щодо наближення нашої країни до запропонованої моделі. На останній зупинці відбувалося підбиття підсумків та нагородження переможців.

Одним із критеріїв сформованості відповідальної громадянської позиції людини є критичне мислення. Необхідність критичного мислення виникає тоді, коли з'являється потреба перевіряти вірогідність суджень, висловлюваних людьми – або ними самими, або іншими. Тобто, мова йде про протидію можливості маніпулювання свідомістю людини, введенню її в оману.

Критичне мислення розвивається на основі ретельного оцінювання припущень і фактів і призводить до об'єктивних висновків через аналізування всіх доречних факторів, використання обґрунтованих логічних процесів тощо.

Для розвитку критичного мислення було використане тренінгове заняття «Що таке критичне мислення і навіщо воно потрібно» (Харченко, 2018), мета якого полягала у формуванні навичок критичного мислення, оцінки фактів і ситуацій; отриманні інструментів – конкретних методів і прийомів критичного мислення; формуванні навичок аналітичного сприйняття інформації та обґрунтування прийняття рішень.

Окрім того, у роботі нами було використано адаптовану розробку Магди «Медіаграмотність: практичні навички» (2018) з метою надання підліткам знань про те, що таке інформація, за якими законами вона розвивається; яким є вплив дезінформації; що таке фейки і чим вони загрожують; загальне значення медіаграмотності у сучасному світі.

Ефективною технологією формування відповідальної громадянської позиції підлітків у позакласній виховній роботі загальноосвітньої школи є проектна діяльність, у процесі якої підлітки залучаються до осмисленої громадянської активності, набувають досвіду соціальної взаємодії у вирішенні суспільних проблем, мають можливість для самореалізації. Процес успішної реалізації проектів передбачав об'єднання спільних зусиль учнів, вчителів, батьків, громадськості, спрямованих на вирішення важливих для громади проблем. Проектна діяльність має групову форму взаємодії підлітків, реальне партнерство учасників.

Соціальна проектна діяльність поділялася на кілька етапів: вибір проблеми; планування діяльності; прогнозування результатів; розподіл обов'язків; збір інформації; співпраця з громадськістю; вирішення проблеми; представлення результатів своєї діяльності перед аудиторією; оцінювання своєї діяльності та діяльності партнерів. Соціальні проекти, надали змогу підліткам набути певного соціального досвіду, сприяли їх до громадянській активності та здатності до соціальної взаємодії. Це підтверджують результати контрольного зрізу, проведеного за результатами роботи. В експериментальних групах (125 учнів) кількість учнів з високим рівнем готовності ініціювати та брати участь у добровільній соціально-значущій діяльності збільшилась з 24% до 33,6%, а учнів з низьким рівнем зменшилась з 28% до 9,6%. В контрольній групі (123 учні), де проектна робота не проводилася, істотних змін не відбулося: високий рівень на початку мали 22,8%, наприкінці 20,3%, низький рівень – було 28,4%, стало 26%.

Активне самостійне включення дитини в процес організації та реалізації соціального проекту можна вважати підтвердженням ефективності усієї попередньо проведеної соціально-педагогічної роботи.

Обговорення. Проблема соціально-педагогічного супроводу дітей з сімей вимушених переселенців представлена у науковій літературі. Група дослідників з Бердянського державного педагогічного університету (Ророва, 2018) вивчали теоретичні та практичні аспекти психолого-педагогічної підтримки дітей та підлітків, тимчасово переміщених із територій постійного проживання. Результати нашого дослідження підтверджують висновок, що тісна співпраця психологів та вчителів з батьками та освітнє середовище прискорюють процес реабілітації та адаптації дітей та підлітків, які переживають посттравматичний стресовий розлад.

Ми переконалися в тому, що зміст соціально-педагогічної роботи соціального педагога із сім'ями вимушених переселенців має базуватися на принципах добровільності, своєчасності, персоналізації, повазі, активізації членів сім'ї. На цьому наголошують Петришин і Лещук (2016), акцентуючи увагу на створенні атмосфери співробітництва та партнерства між соціальним педагогом та сім'ями вимушених переселенців.

Вербицька (2010) акцентує увагу на якісному формуванні громадянської ідентичності, здатності й готовності молодшої людини до усвідомленого вибору, активної участі у суспільних процесах, встановленні конструктивних відносин на засадах соціального партнерства. У наших дослідженнях ми дотримувалися такої ж позиції.

Досліджуючи вплив референтної групи на адаптацію дітей вимушених переселенців, Жданович (2017) доводить, що включення дитини до змістовно-дозвільної діяльності має позитивні результати. Це підтверджує й наше дослідження. Деякі аспекти роботи з дітьми вимушених переселенців, а також особливості соціально-педагогічної підтримки підлітків з труднощами соціальної взаємодії, на яких ґрунтується пропоноване дослідження, представлені в наших попередніх роботах (Алексєєнко, Жданович, Куниця, Малиношевський, & Сергєєва, 2017).

Висновки. Соціально-педагогічний супровід формування відповідальної громадянської позиції дітей з сімей вимушених переселенців процес складний і довготривалий. Представлені методики роботи з зазначеною категорією дітей не вичерпують усі можливі аспекти здійснення соціальної роботи у закладах загальної освіти. Подальшого методичного забезпечення потребує соціально-педагогічний супровід сімей вимушених переселенців та підготовка педагогів до здійснення соціально-педагогічного супроводу.

Список використаних джерел

Popova, O., Koval, L., Horetska, O., Serdiuk, N., & Burnazova, V. (2018). Theoretical and Practical Aspects of Psychological and Pedagogical Support for Children and Adolescents Temporarily Displaced from the Territories of Permanent Residence. *Journal of History Culture and Art Research*, 7(2), 177-183. doi: <http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v7i2.1481>

Алексєєнко, Т. (2018). *Проблеми вимушених переселенців в Україні як феномен біфуркації ціннісних смислів реального життя і соціального виховання*. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія: Соціальна робота. Соціальна педагогіка, 2 (24) (11). 174-180.

Безпалько, О. (2007). *Мобілізація ресурсів громади щодо підтримки сімей із дітьми*. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації: навч.-метод. комплекс: [навч.-метод. посіб. для вищ. навч. зал.] за заг. ред. І. Д. Зверєвої, Ж. В. Петрович ; М-во освіти і науки України, М-во України у справах сім'ї, молоді та спорту, Представництво благодійної організації «Кожній дитині» в Україні. Київ: Фенікс. стор. 157-169.

Вербицька, П. (2010). *Теоретико-методичні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах*. (Автореф. дис. д-ра пед. наук). Інститут проблем виховання НАПН України, Київ.

Жданович, Ю. (2016). *Педагогічна анімація як засіб соціально-педагогічної підтримки дітей вимушених переселенців*. Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки. 1, 119-123. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzspp_2016_1_23

Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». Взято з <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>

Магда, Є. (2018). *Медіаграмотність: практичні навички*. Взято з https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:CZ+MEDIA102+2018_T3/about

Зверєва, І. (2006) *Соціальний супровід сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах. Методичний посібник*. Київ: Держсоцслужба.

Ігнатенко, П., Косарева, Н., & Поплужний, В. (1996). *Громадянське виховання учнів в умовах українського державотворення. Посібник для вчителів*. Рідна школа, 3, 32- 42.

Кендзьор, П. (2015). *Як бути громадянином України. Педагогічні технології громадянського виховання*. Львів: ЗУКЦ.

Кияниця, З., Петрочко, Ж. (2017). *Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми. Посібник у 2-х ч.* Київ: ОБНОВА КОМПАНІ.

Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. (2015). Взято з http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/

Петришин, Л., Лещук, Г. (2016). *Змістові аспекти соціально-педагогічної роботи з вимушеними переселенцями та їх сім'ями в сучасних соціальних умовах*. Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «ПЕДАГОГІКА І ПСИХОЛОГІЯ», 1 (11).

Поняття, сутність і зміст соціально-педагогічного супроводу, підтримки (2017) Взято з https://stud.com.ua/56698/pedagogika/ponyattya_sutnist_zmist_sotsialno_pedagogichnogo_suprovodu_pidtrimki

Соціально-педагогічна підтримка дітей та учнівської молоді. Монографія (2017) [Алексєєнко Т. Ф., Жданович Ю. М., Малиношевський Р. В. та ін.]. Київ: ТОВ «Задруга».

Трубавіна, І. (2012). *Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. Навчальний посібник*. Київ: ДЦССМ.

Харченко, Н. (2018). *Розвиток критичного мислення: кластери, методи і прийоми, тренінгові заняття*. Особистісно орієнтовані технології національно-патріотичного виховання учнівської молоді в громадських об'єднаннях. Методичний посібник [Т. К. Окушко, Ж. В. Петрочко, В. І. Кириченко, О. В. Пашенко, Л. М. Сокол, Н. В. Харченко ; наук. ред. Т. К. Окушко]. Київ – Кропивницький: Імекс-ЛТД, 100-137.

References

Popova, O., Koval, L., Horetska, O., Serdiuk, N., & Burnazova, V. (2018). Theoretical and practical aspects of psychological and pedagogical support for children and adolescents temporarily displaced from the territories of permanent residence. *Journal of History Culture and ArtResearch*, 7(2), 177-183. doi: <http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v7i2.1481>

Aliexsieienko, T. (2018). Problemy vymushenykh pereselentsiv v Ukraini yak fenomen bifurkatsii tsinnisnykh smysliv realnoho zhyttia i sotsialnoho vykhovannia [Problems of IDPs in Ukraine as a bifurcation phenomenon of real life values and social education]. In *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii: Sotsialna robota. Sotsialna pedahohika: Vol. 2* (24) (11) (pp. 174-180).

Bezpalko, O. (2007). Mobilizatsiia resursiv hromady shchodo pidtrymky simei iz ditmy [Mobilizing community resources to support families with children]. In I. D. Zvierieva & Zh. V. Petrochko (Eds.), *Intehrovani sotsialni sluzhby: teoriia, praktyka, innovatsii*. Kyiv: Feniks. stor. 157-169.

Verbytska, P. (2010). *Teoretyko-metodychni osnovy hromadianskoho vykhovannia uchnivskoi molodi u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladykh* [Theoretical and methodological foundations of civic education of schoolchildren in secondary schools]. (Dissertation Abstract, Kyiv).

Zhdanovych, Yu. (2016). Pedahohichna animatsiia yak zasib sotsialno-pedahohichnoi pidtrymky ditei vymushenykh pereselentsiv [Pedagogical animation as a means of socially-pedagogical support for displaced children]. In *Naukovi zapysky Nizhynskoho derzhavnoho universytetu im. Mykoly Hoholia. Serii: Psykholoho-pedahohichni nauky: Vol. 1* (pp. 119-123). Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzspp_2016_1_23

Zakon Ukrainy "Pro zabezpechennia prav i svobod vnutrishno peremishchenykh osib" [The Law of Ukraine "On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons"]. Retrieved from: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>

Mahda, Ye. (2018) *Mediahramotnist: praktychni navychky* [Media literacy: Practical skills]. Retrieved from: https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:CZ+MEDIA102+2018_T3/about

Zvierieva, I. (2006) *Sotsialnyi suprovid simei, yaki opynylysia v skladnykh zhyttievykh obstavynakh* [Social support for families who find themselves in difficult circumstances]. Kyiv: Derzhsozsluzhba.

Ihnatenko, P., Kosarieva, N., & Popluzhnyi, V. (1996). Hromadianske vykhovannia uchniv v umovakh ukrainskoho derzhavotvorennia [Civic education of pupils in the conditions of Ukrainian state formation]. *Ridna Shkola*, 3, 32- 42.

Kendzor, P. I. (2015). *Yak buty hromadianynom Ukrainy. Pedahohichni tekhnologii hromadianskoho vykhovannia* [How to be a citizen of Ukraine. Pedagogical technologies of civic education]. Lviv: ZUKTs.

Kontseptsiiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi [The concept of national-Patriotic education of children and youth]. (2015). Retrieved from: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/

Petryshyn, L. I., & Leshchuk, H. V. (2016). Zmistovi aspekty sotsialno-pedahohichnoi roboty z vymushenymy pereselentsiamy ta yikh simiamy v suchasnykh sotsialnykh umovakh [Substantive aspects of social and pedagogical work with IDPs and their families in today's social context]. In *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu imeni Alfreda Nobelia. Seriiia «Pedahohika i Psykholohiia»: Vol. 1 (11)*.

Poniattia, sutnist i zmist sotsialno-pedahohichnoho suprovodu, pidtrymky [The concept, essence and content of social and pedagogical support, support]. (2017). Retrieved from: https://stud.com.ua/56698/pedagogika/ponyattya_sutnist_zmist_sotsialno_pedagogichnogo_suprovodu_pidtrymky

Kyianytsia, Z. P., & Petrochko, Zh. V. (2017). *Sotsialna robota z vrazlyvymy simiamy ta ditmy* [Social work with vulnerable families and children]. Kyiv: OBNOVA KOMPANI.

Sotsialno-pedahohichna pidtrymka ditei ta uchnivskoi molodi [Social and pedagogical support for children and students]. (2017). Kyiv: TOV «Zadruha».

Trubavina, I. M. (2012) *Sotsialno-pedahohichna robota z neblahopoluchnoiui simieiu* [Social and pedagogical work with a disadvantaged family]. Kyiv: DTsSSM.

Kharchenko, N. V. (2018). Rozvytok krytychnoho myslennia: klasteri, metody i pryiony, treninhovi zaniattia [Development of critical thinking: Clusters, methods and techniques, training sessions]. In T. K. Okushko (Ed.), *Osobystisno oriientovani tekhnologii natsionalno-patriotychnoho vykhovannia uchnivskoi molodi v hromadskykh obiednanniakh* (pp. 100-137). Kyiv–Kropyvnytskyi: Imeks-LTD.